

**ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԸՆԴԳՐԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ
ՇՐՋԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՐՁ**

Մկրտչյան Գարիկ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,

ՉԺՀ, Ֆոնան քաղաքի միջազգային դպրոց,

mkrtchyangarik1983@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-165

Բանալի բառեր: *Շրջանաբաժանում, միջին հայերեն, բարբառ, գրական լեզու, խոսակցական լեզու, հին հայերեն (գրաբար), լեզվի զարգացում:*

Սույն զեկուցումը նախորդ տարվա՝ «Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ» (նոյեմբեր 2-3, 2023) զեկուցման բովանդակության շարունակությունն է: Ընդունելով, որ միջին հայերենի ընդգրկած ժամանակահատվածի վերաբերյալ չկա միասնական դիրքորոշում հայ լեզվաբանության մեջ*, այս ուսումնասիրությունը մեր կատարած հետազոտությունների մոտավոր ամփոփումն է: Վերջին երկու դարերի ընթացքում այս ուղղությամբ կուտակված լեզվական և արտալեզվական հսկայական նյութը կարոտ է որոշակի ճշգրտումների և նոր լուծումների:

Հայ լեզվաբանները «միջին» եզրույթը վերագրում են տարբեր դարերի՝ մոտավոր մատնացույց անելով տվյալ շրջանին բնորոշ լեզվական իրողությունների գործածության ժամանակագրությունը: Գրեթե բոլոր լեզվաբանները միջին հայերենի բուն տիրապետման շրջանը համարում են 12-րդ դարից մինչև 16-17-րդ դարերը ձգվող շրջանը: Հատկանշական է, որ միջին հայերենի գրավոր (գրական) տարբերակի ընդունելի ժամանակահատվածը մոտավոր կանխորոշում է նաև միջին հայերենի բանավոր (խոսակցական) տարբերակի սկզբնավորման և ավարտման ժամանակը:

Մեր կատարած նոր դասակարգման անհրաժեշտության համար հիմք են հանդիսանում ոչ միայն նախորդ դասակարգողների թույլ տված բացթողումներն

* Տե՛ս Ա. Բագրատունու, Ղ. Հովնանեանի, Ա. Այտընեանի, Խ. Աբովյանի, Ս. Նազարյանի, Յ. Կարստի, Լ. Մսերյանցի, Հր. Աճառյանի, Ս. Ղազարյանի, Գ. Սևակի, Հ. Կուսիկյանի, Գ. Ջահուկյանի և Ռ. Ղազարյանի աշխատությունները:

* Ըստ Ա. Այտընյանի՝ «միջին դարերը» ընդգրկում են 6-ից 10-րդ դարերը, իսկ 11-ից 14-րդ դդ.՝ «ստորին դարերը», 15-ից 19-րդ դդ.՝ «նոր ժամանակները»: Յ. Կարստը միջին հայերենի շրջանն ընդգրկում է «մոտավորապես» 10-րդ դարից մինչև 15-րդ դարը: Համաձայն Հր. Աճառյանի՝ միջին հայերենով ավանդված գրականությունը մեծ զարկ է ստանում 12-րդ դարի երկրորդ կեսից՝ միջին հայերենի մատենագրական անկախ զարգացման և հայերենի բարբառների առաջացման շրջանը սկզբնավորելով 9-10-րդ դարերից հետո: Ս. Ղազարյանը միջին հայերենի ժամանակաշրջան է համարում 10-ից 17-րդ դարերը, Գ. Սևակը՝ 9-ից 13-րդ դդ., Ռ. Ղազարյանը՝ «12-16-րդ դարերի, մասամբ էլ 17-րդ դարի առաջին կեսի գրական լեզուն»: Համաձայն Գ. Ջահուկյանի դասակարգման՝ միջին շրջանն ընդգրկում է 12-16-րդ դարերը՝ երկու ներքին բաժանումներով: «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» (հ. Ա., 1972թ.) աշխատության հեղինակները միջին հայերենը համարում են 12-րդ դարից մինչև 17-րդ դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածի լեզվավիճակ՝ զգալիորեն ընդլայնելով միջին հայերենի սահմանները:

ու միակողմանի, սուբյեկտիվ լուծումները, այլև՝ միջին հայերենի միմյանց հակադիր՝ գրավոր-գրական, բանավոր-խոսակցական տարբերակների արհեստական նույնացումը կամ դրանց նույնացմանն ուղղված ձգտումները: Բոլոր հայագետները գիտակցաբար և անգիտակցաբար ձգտել են հասնել գրախոսակցական լեզվի միասնական շրջանաբաժանման՝ կարևորելով հայոց լեզվի «բոլոր տարատեսակների պատմության» ընդգրկման սկզբունքը: Այս, ինչպես գիտենք, ավելի հաջողությամբ գործադրել է Գ. Ջահուկյանը:

Մենք առաջ ենք քաշում միջին հայերենի ընդգրկած ժամանակաշրջանի համար դասակարգման նոր չափանիշ՝ հիմնվելով այդ լեզվավիճակի բանավոր-խոսակցական և գրավոր-գրական տարբերակների վրա: Մեր առաջ քաշած այս նոր չափանիշը պայմանավորված է կենդանի-խոսակցական լեզվին վերաբերող հարցերի նկատմամբ գիտական չափանիշի սկզբունքների փոփոխությամբ: Հետևաբար, սա, որպես նրանց միջև եղած տարամետ հակադրությունները լուծելուն ուղղված դիրքորոշում, ինքնին դիտարկման ենթակա խնդիր է: Խոսակցական և գրական տարբերակների առանձնացման հիմքում նախևառաջ դրվում են այդ շրջանի հայերենի լեզվական տվյալները, հաղորդակցային առանձնահատկությունները և նրանց ունեցած ներքին հակասությունները, որոնք, ըստ էության, վկայում են հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքները:

Հատկանշական է, որ խոսակցական լեզվի բնույթը բանավոր լինելն է, իսկ գրական լեզվինը՝ գրավոր: Սա նրանց միջև եղած առաջնային և ականառու հակադրությունն է: Գրավոր և բանավոր գրեթե բոլոր լեզուների զարգացման պատմությունները ցույց են տվել, որ գրավոր (գրական) լեզուն հազվադեպ է դառնում խոսակցական լեզու և հասարակության ոչ բոլոր թիրախային խմբերին է բնորոշ, իսկ բանավոր (խոսակցական) լեզուներից ոչ բոլորին է վիճակվում դառնում գրական լեզու: Խոսակցական լեզվի տարածքային տարբերակներից մեկի հիման վրա ձևավորվում է գրական լեզուն: Նկատենք, որ ամեն մի գրավոր լեզու դեռևս գրական լեզու չէ. գրական լեզու դառնալու համար մշակման տևական ճանապարհ պետք է անցնի:

Այս համատեքստում միջին հայերենի համար մենք տարբերակում ենք չորս կարգի լեզվական որակներ՝ ա) **միջին հայերենի խոսակցական տարբերակ**, որը, որպես ինքնառկա լեզվավիճակ, բանավոր հաղորդակցային լեզուն է, բ) **միջին հայերենի գրավոր տարբերակ**, որն ունի տեսակային երկու դրսևորում՝ ա) *խոսակցական միջին գրական հայերեն*, բ) *խոսակցական լեզվի հենքի վրա մշակման ենթարկված գրական միջին հայերեն*, գ) **Տարածքային (ռեգիոնալ) միջին հայերեններ**, որպես բարբառային (խոսվածքային) տարբերակներ՝ իրենց բնորոշ տիպիկ հատկանիշներով, դ) **գրաբարը որպես միջին գրական հայերենի առանձին տարբերակ**:

¹ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 20-24:

Վերջինս, որպես հոգևոր-եկեղեցական, պետական-պաշտոնական լեզու, առանձնաբար տիրապետում է միջին հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում:

Այս չորս խմբերն ունեն ժամանակային որոշակի ընդգրկում: Նրանց միջև եղած ժամանակային համընկնումները և ընդհատվածությունը, որոնց և վերաբերում է սույն դասակարգում-շրջանաբաժանումը, հիմնավորվում են բազմաթիվ լեզվական ու արտալեզվական փաստերով: Մեկ հանգամանք ակնհայտ է՝ խոսակցական լեզվի գործածությունը և լեզվական հուշարձաններում նրա տարրերի ի հայտ գալու ժամանակը տարբեր արդյունքներ են հայտաբերում լեզվի պատմական զարգացման տեսակետից: Մենք առաջարկում ենք կատարել հետևյալ տարբերակումը՝

ա) բանավոր (խոսակցական) միջին հայերենի զարգացման փուլեր (բանավոր-խոսակցական միջին հայերենի պատմության շրջանաբաժանում),

բ) գրավոր (գրական) միջին հայերենի զարգացման փուլեր (գրավոր-գրական միջին հայերենի պատմության շրջանաբաժանում):

Միջին հայերենի խոսակցական և գրական տարբերակների առաջացման սոցիալ-պատմական նախադրյալներ են հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող պատմական գործընթացները (հայ թագավորությունների և իշխանական տների գործունեությունը), հանրային-սոցիալական տեղաշարժերը (միջնադարի ադանդավորական շարժումները, հարատև արտագաղթերը, վաչկատուն ցեղերի ասպատակությունները և սոցիալական ցնցումները), մշակութային-հոգևոր կյանքը (գրականության ժանրային տեսակները և արտահայտվածության լեզվական միջոցները): Նկատենք՝ այս ամենի մասին միջինհայերենյան լեզվական իրողությունների ավանդման միջոցները բազմատեսակ են ու բազմաբնույթ*:

Մենք կարծում ենք՝ միջին հայերեն պետք է համարել հայերենի զարգացման այն շրջանը, երբ նրան բնորոշ լեզվական բուն և էական սաղմերն ի հայտ են գալիս և աստիճանաբար տարածում ստանում: Այդ լեզվի գրականացման գործընթացի ավարտը պետք է համարել այդ սաղմերի հիման վրա ձևավորված, ժողովրդի խոսակցական ընդհանուր լեզվի գրավոր և մշակված այն վիճակը, որը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես գրական լեզու, այլև՝ մասամբ խոսակցական (բանավոր) լեզու: Այս իրողությունները հաշվի առնելով՝ բանավոր-խոսակցական միջին հայերենի համար տարբերակում ենք զարգացման երեք փուլեր՝ ա) **Սկզբնավորման շրջան (8-10-րդ դդ.), բ) Կազմավորման և գործառնության շրջան**

* Քննարկման ենթակա լեզվական երկու տարբերակների ժամանակային սահմանների տարանջատման մասին գաղափար ենք կազմում հայոց միջնադարից ավանդված լեզվական տարաբնույթ հուշարձաններից, այդ թվում՝ միջնադարյան գրավոր հիշատակարաններից, վաղ և բուն միջնադարյան վիմագիր արձանագրություններում եղած լեզվական տվյալներից:

(11-14-րդ դդ.), գ) **Գործառնության և ավարտի շրջան** (15-17-րդ դդ.): Ընդգրկում է շուրջ տասը դար:

Խոսակցական և գրական միջին հայերենների միջև եղած ժամանակային հեռավորությունը կամ մերձավորությունը, ըստ վերականգնումների, կարող է լինել ճշգրիտ կամ մոտավոր, բացարձակ կամ պայմանական/ հարաբերական: Այս առումով Հ. Աճառյանը գրում է. «Բայց ինչպես որ գրաբարի և միջին հայերենի սահմանը որոշելու համար կարելի չէ դնել մի որևէ վճռական կետ, նույնպես նաև միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար: Այնպես որ, երբ կարդում ենք աշխարհաբարի հնագույն շրջանի գրվածքները, դեռ զգում ենք միջին հայերենի շունչը»²: Կարծում ենք՝ Հ. Աճառյանի այս վկայությունը ևս հուշում է, որ այս խճողումից խոսափելու լավագույն լուծումը բանավոր (խոսակցական) միջին հայերենի և գրավոր (գրական) միջին հայերենի զարգացման փուլերը տարբերակելն է: Ի դեպ, այս տարբերակումը հաջողությամբ կարելի է տարածել նաև հայոց լեզվի զարգացման մյուս փուլերի վրա: Այսքանով հանդերձ՝ ըստ վերականգնված լեզվական փաստերի՝ միջին հայերենի բանավոր (խոսակցական) և գրավոր (գրական) տարբերակները գոյացել են ժամանակագրորեն տարբեր դարերում, իսկ նոր հայերենին անցման շրջանում երկու տարբերակները չնչին տարբերություններով հայտարարում են մոտավոր համընկնումներ:

Միջին հայերենի բանավոր (խոսակցական) տարբերակը, ժամանակագրորեն նախորդելով գրավոր (գրական) տարբերակին, լեզվական բոլոր մակարդակներում ունի հատուկենտ վկայություններ, որոնք ավելի ուշ շրջանում են վերածվում համակարգի: Որպես լեզվական վկայություն՝ կարող ենք բերել լեզվական հետևյալ վկայությունները՝ հին կոշտ Լ-ի դ հնչման հանգելը, երկբարբառների և եռաբարբառների մենաբարբառնալը, **հ**-ի որոշ բարբառներում **խ**-ի վերածման փաստերի գրավոր լեզվում հաճախադեպ կիրառությունն ստանալը (այս երևույթը հնագույն սուբստրատ է համարվում), բառակազմում **ա**-ից առաջ որոշ բառերի **հ** ստանալը, բառավերջում **յ** կիսաձայնի անհունչ դառնալը (հնչյունական իրողություններ) և այլն: Հին հայերենի **-ք** և **-ս** հոգնակերտների իմաստների մթագնման դեպքերի առատությունը, հին հայերենի ներկայի ըղձական եղանակի իմաստով հանդես գալը, վաղակատար դերբայի **-եր** մասնիկի ի հայտ գալը, հին հայերենի խառը հոլովման ենթարկվող բառերի աստիճանական վերացումը՝ ի շահ ընդհանրական հոլովման, եզակի և հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովների նույնանման դառնալու միտումների ակտիվությունը, քերականական **-ում** մասնիկի աստիճանական տարածումն ստանալը տրական հոլովի իմաստի գործածմամբ,

* Ավարտի շրջանում արդեն ձևավորվել էին ժամանակակից գրեթե բոլոր գործող, հին և նոր բարբառները, որոնցից երկուսի հիմա վրա 18-րդ դարի սկզբից ի վեր պետք է կազմավորվեին արդի գրական երկու լեզուները:

² Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երկրորդ մաս, Ե., 1951թ., էջ 441:

հրամայական եղանակի եզակի և հոգնակի թվերում բազմաձևությունների կրճատումը՝ միօրինականացման միտմամբ, արաբական, ապա՝ թյուրքական ու նոր պարսկական փոփառությունների ի հայտ գալը (քերականական և բառապաշարային իրողություններ): Հավելենք՝ որպես խոսքային ընդգծված հակադրության՝ «գեղջուկ բարբառի», «գեղջուկ բանի» նմուշ է համարվում 9-րդ դարի պատմիչ Շապուի Բագրատունու պատմությունը:

Թե՛ լեզվական, թե՛ պատմական տվյալները ցույց են տալիս, որ միջին հայերենի խոսակցական իր ծագմամբ ավելի վաղ շրջանի երևույթ է, քան գրական տարբերակը: Ինչպես նկատեցինք, միջին հայերենի բանավոր (խոսակցական) տարբերակը ձևավորվել է 8-րդ դարից՝ իր ամբողջական տեսքն ստանալով 11-րդ դարում: Սա համընկնում է այն ժամանակահատվածին, որ Հր. Աճառյանը բնորոշում է գրաբարի և կենդանի խոսակցական լեզվի տարբերության աստիճանական աճով³: Ըստ Հր. Աճառյանի, 9-րդ դարից հետո եկած շրջանը հատկանշվում է միջին հայերենի մատենագրական անկախ զարգացմամբ և հայերենի բարբառների առաջացմամբ: Այս ընթացքում են ուրվագծվել հին գրական լեզվի և նոր ձևավորվող խոսակցական լեզվի (լեզուների) տարբերությունները: Հետևապես պատահական լինել չեն կարող մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվող «քերթողական», «արվեստաւոր» և «գեղջուկ բարբառ», «գեղջուկ բան», «մթին լեզու» լեզուների հակադրությունները⁴: Գ. Ջահուկյանն հայերենի զարգացման այս շրջանն անվանել է «հին շրջանի նախամիջին ենթաշրջան» (ընդգրկում է 8-ից 11-րդ դարերը)⁵, համապատասխանելով մեր կատարած **բանավոր (խոսակցական) միջին հայերենի** դասակարգման Ա ենթափուլին ամբողջությամբ և Բ ենթափուլին մասամբ:

Կարծում ենք՝ Գ. Ջահուկյանի տարբերակած այս շրջանը պետք է տարանջատել հին շրջանի գրախոսակցական միասնական տարբերակից և այն պարզապես համարել միջին հայերենի խոսակցական տարբերակի նախնական շրջան: Ըստ էության, Գ. Ջահուկյանը «նախամիջին» եզրույթով ընկալում է հենց միջին հայերենի խոսակցական տարբերակը: Գ. Ջահուկյանն այս շրջանի հայերենի մասին գրել է. «խոսակցական-բարբառային լեզվին համեմատաբար մոտ կանգնած հուշարձաններում դրսևորվում է այդ լեզվի հետագա փոփոխության ու զարգացման պրոցեսը: Գրավոր հուշարձաններում մասնակի արտահայտություն գտած այս լեզուն է, որ հետագայում հանգում է միջին հայերենին»⁶: Ըստ նրա, լեզվական

³ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երկրորդ մաս, էջ 228-231:

^{*} Ի դեպ, Հր. Աճառյանը ժողովրդական, հետագայում «աշխարհաբար» անունը ստացող լեզվի «ծիլերը» և «ժողովրդական ձևերի մեծ խառնուրդը» տեսնում է 7-րդ դարի հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարանի» աշխատության մեջ:

⁴ Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, Ե., 1960, էջ 57, Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երկրորդ մաս, էջ 231:

⁵ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 26:

⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969, էջ 43-44:

այս որակները մատնանշում են միջին հայերենի սկզբնավորումը: Խորացող բարբառային տարբերությունների և բարբառային-խոսակցական տարբերակների հիման վրա հետագայում պետք է կազմավորվեին միջին գրական հայերենի տարբերակները:

Գրավոր (գրական) միջին հայերենի համար տարբերակում ենք երեք շրջան՝ ա) **Սկզբնավորման և կազմավորման շրջան** (10-11-րդ դդ.), բ) **Գործառնության և զարգացման շրջան** (12-13-րդ դդ.), գ) **Գործառնության և ավարտի շրջան** (14-15-րդ դդ.): Ընդգրկում է շուրջ վեց դար:

Հայ լեզվաբանության մեջ վերոբերյալ դարերի մասին տարբեր գնահատականներ կան: Գրավոր (գրական) միջին հայերենի համար մեր տարբերակած «սկզբնավորման և կազմավորման շրջան (10-11-րդ դդ.)»-ի մասին պրոֆ. Ռ. Ղազարյանը գրել է. «Միջին գրական հայերենը, որի առանձին տարբերն առկա են դեռևս 10-11-րդ դարերի մատենագրության մեջ, գերազանցապես ներկայացնում է խոսակցական-բարբառային լեզվի այն բնորոշ երևույթները, որոնք առաջին հերթին դրսևորվել են Կիլիկիայի հայկական պետականության շրջանակներում»⁷:

Գ. Ջահուկյանը, տուրք տալով իր միասնական դասակարգման սկզբունքին, բուն միջին հայերենն ընդգրկում է 12-14-րդ դարերը («վաղ միջին կամ կիլիկյան նորմավորման»), որի ընթացքում «...հանդես է գալիս միջին գրական հայերենը՝ խոսակցական լեզվի հիման վրա, բայց նրա կողքին գործառական որոշ տարբերակմամբ որպես գրական լեզու գործում է նաև գրաբարը»⁸: Ըստ Գ. Ջահուկյանի, միջին գրական հայերենի հիմքում ընկած են առաջին հերթին Կիլիկիայի տարածքի բարբառային-խոսակցական նորմաները: Գ. Ջահուկյանը միջին հայերենի բուն շրջանն սկսում է 12-րդ դարից՝ հիմք ընդունելով Կիլիկյան հայկական թագավորության պայմաններում գրական լեզվի առկայությունը, հաշվի առնելով հայախոսության մի կենտրոնի տվյալները: Միջին գրական հայերենի հիմքում ընկած է Կիլիկիայի բարբառը, որը պայմանավորվում է Բագրատունիների թագավորության անկմամբ և Կիլիկիայում հայկական պետության հաստատմամբ: Գ. Ջահուկյանը, կենտրոնանալով մեկ տարածքի լեզվական տվյալների վրա, անտեսում է դրանից մեկ դար առաջ կենտրոնական Հայաստանում Բագրատունիների թագավորության գոյության հանգամանքը:

15-16-րդ դարերի համար Գ. Ջահուկյանը տալիս է «ուշ միջին կամ աշխարհաբարացում» բնորոշումը՝ նոր հայերենի՝ աշխարհաբարի տարբերը տեսնելով միջին հայերենի շրջանում: Մենք, հիմնվելով լեզվապատմական տվյալների վրա, համարում ենք, որ միջին գրական հայերենը 15-16-րդ դարում արդեն դադարել էր գոյություն ունենալ՝ նախևառաջ պայմանավորված լինելով պատմական և հասա-

⁷ Ռ. Ղազարյան, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Ե., 2001, էջ 3:

⁸ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 26:

րակական տարբեր հանգամանքներով: Ըստ էության, Հայաստանի մասնատումը, հարատև գաղթերը և վաչկատուների ներհոսքերը չէին կարող իրենց ազդեցությունը չթողնել նաև հայերենի զարգացման վրա: Պետականության բացակայության պայմաններում միջին գրական հայերենի կիլիկյան տարբերակը կորցնում է պետական լեզվի իր կարգավիճակը. այդ շրջանի հայերենը ներկայանում էր տարբեր բարբառային ընդհանրության մեջ: Պատահական չէ, որ շարունակում էր գործել միջին հայերենի խոսակցական տարբերակը՝ բարբառային ընդգծված տարբերակվածությամբ և նոր հայերենի լեզվական տարբերի հաճախադեպ կիրառությամբ: Աստիճանաբար բարբառային եղած տարբերություններն առաջ են բերում նոր գծեր ու առանձնահատկություններ՝ հիմք հանդիսանալով բարբառների, ենթախոսվածքների ու խոսվածքների աճող տարբերություններ համար: Նույնիսկ գրական լեզվի տարբերակներն են ներկայանում անմիօրինակությունների համակարգերով. բարբառայնությունները բազմանում են: Պատահական լինել չի կարող, որ Հր. Աճառյանը միջին հայերենի և նոր հայերենի (աշխարհաբար) սահմանը պարզ չի սահմանազատում: Որպես աշխարհաբարի հնագույն նմուշ ներկայացնում է Ա. Այտընյանի վկայակոչած Բջնիի 1358թ. մի արձանագրություն՝ քաղված Հ. Շահխաթունյանցի գրքից: Ստորև կբերեք այդ արձանագրությունը՝ *«Ես Աթաբակ շահինշահ, ի բռնակալութեան Մէլիք Աշբափին՝ զմեր հայրենիքս զԲջնի քաղաք հիսնէ հուրմով խլէր էր, զիր ճորտերին էսիք կացուցեր. եւ Հաճի Բեկ նիազեցալ ու զքաղաքս ի հիմանց քակեց ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու զերկիրս ի չորս դիաց անբնակ արար ու քրիստոնէք անխնայ կոտորեաց, մէք յԱստուած ապաւինելով զմեր սալահը...հեծելին զլուխ կացուցաք, որ զիր ապրանքն նախնաքաշխէր, որ Աստուած խղճաց մեզ ու մեր հայրենիքս զԲջնու բերդս ի մեր ձեռս բերաց, զբունիաթ, արձանս վերստին հաստատեցաք. զվիճակ, զվանք, զգեղ, զսարի գղաշտի հայրենիք, բէց ու շինական ու գործաւոր ազատ և թարխան արարին հարկէ և ի ծառայութենէ...ով ոք զմեր հաստատած արձանս խափանել ջանայ՝ դատի յԱստուծոք»:*

Միջին դարերի գրավոր (գրական) լեզվի հիմքում ընկած է բանավոր (խոսակցական) լեզուն, որը, որպես լեզվական նոր համակարգ, ձևավորվել է ավելի վաղ: Միջին հայերենի գրական տարբերակների հիմքում ընկած մի շարք խոսակցական տարբերակներ, որոնք բարբառային որոշ դրսևորումներով գրավոր արտահայտություն են ստացել, տարբեր դարերում ենթարկվել են աստիճանական փոփոխությունների: Այս ամենը հիմք են հանդիսացել, որ ռեգիոնալ տարբեր գոտիներում ամբողջանան, կազմավորվեն և կերպավորվեն հայերենի առանձին, հին ու նոր բարբառները:

9 Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երկրորդ մաս, էջ 441:

Ինչպես նկատելի է մեր առաջ քաշած դասակարգումից, բանավոր-խոսակցական միջին հայերենն ընդգրկում է ավելի երկար ժամանակաշրջան, քան գրավոր-գրականը: Ողջ միջին հայերենի համար հատկացվում է տասը դար, որից միայն վեցն է վերաբերում գրավոր-գրականին: Խոսակցական և գրական լեզուների այսպիսի ընդհատվածությունը, ինչպես հիմնավորելի է, պայմանավորված են տարաբնույթ սոցիալական, քաղաքական, հասարակական, պատմական, տարածքային և մշակութային խնդիրներով, որոնց թուլուրուիում հայերն ապրել են իրենց պատմական բնօրրան-կենսատարածքում՝ հայրենիք-պետությունում:

Գրախոսակցական լեզվի լիակատար միասնություն երբեք չի լինում, լինելու դեպքում էլ՝ հազվադեպ: Նույնիսկ արդի խոսակցական և գրական լեզուների ուղղակի համեմատությունները կարող են վկայել այդ: Այդուհանդերձ, գրավոր պատմություն ունեցող ցանկացած լեզվի գրախոսակցական միասնական որակ ունենալու հանգամանքն առաջնահերթություն դարձնելիս միջին հայերենի համար այդ ժամանակահատվածը կարելի է համարել 12-ից 14-րդ դարերը: Գրախոսակցական միասնության միջանկյան այս ժամանակահատվածը, ըստ էության, համընկնում է Գ. Ջահուկյանի կատարած դասակարգման «վաղ միջին կամ կիլիկյան նորմավորման» շրջանին, իսկ դրան հարող ժամանակներում միմյանցից ժամանակագրորեն տարբերվում են միջին հայերենի խոսակցական և գրական տարբերակները: Առանձնացված այս դարերը կարելի է համարել միջին հայերենի գրախոսակցական տարբերակի միասնության շրջան, իսկ մյուս դարերը պետք է համարել գրավոր (գրական) և բանավոր (խոսակցական) տարբերակներով առանձնացող շրջաններ: Ըստ էության, 14-րդ դարից հետո գրախոսակցական միասնությունը տրոհվում է՝ գրական լեզվի անկմամբ և խոսակցական (բարբառային) տարբերակների ակտիվացմամբ այնպես, ինչպես այդ գործընթացը տեղի էր ունեցել 7-րդ դարից հետո հին հայերենի և միջին հայերենի խոսակցական տարբերակի պարագայում: Համաձայն մեր դասակարգման՝ գրավոր (գրական) միջին հայերենը կազմավորելիս և գոյության դադարից հետո բանավոր (խոսակցական) միջին հայերենից հեռու է երկուական դարերով:

Կարծում ենք՝ հայերենի գրավոր պատմության շրջանաբաժանման պարագայում պետք է տիրապետող դառնա շրջանաբաժանման երկու ըմբռնում՝ **բանավոր (խոսակցական) լեզվի պատմության շրջանաբաժանում** և **գրավոր (գրական) լեզվի պատմության շրջանաբաժանում**: Վերջիններիս մոտավոր սահմանները ոչ շատ հեռու են, ոչ էլ մոտ իրար: Որքան էլ հայ լեզվաբանության մեջ դրանք ներկայացվել են միասնաբար, որոշակի վիճարկությունների տեղիք են տալիս: Դրանց ժամանակագրական բացարձակ նույնացումն արդի լեզվաբանական ստանդարտներով այլևս ընկալելի և ընդունելի չեն՝ լինելով կարոտ համապարփակ ուսումնասիրության գալիքում: Լեզվաբանական նոր ուսմունքներում սկզբունքային է

գրական և խոսակցական լեզուների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած տարաբնույթ հակադրություններով տարբերակումը: Ըստ ամենայնի, միջին հայերենի բանավոր (խոսակցական) և գրավոր (գրական) տարբերակների ընդգրկած ժամանակաշրջանների շրջանափառման մասին այս ուսումնասիրությունը նման մի փորձ է:

Мкртчян Гарик- Новая попытка периодизации среднеармянского языка.- Основываясь на том, что в новых лингвистических исследованиях важно дифференцировать разговорный и литературный языки на основе различных контрастов между ними, автор предпринял новую попытку периодизации и разделения подэтапов среднеармянского языка. Автор пришел к выводу, что необходимо провести **дифференциацию этапов развития разговорного (устного) и литературного (письменного) среднеармянского языка.** Для устно-разговорного среднеармянского языка выделяют три этапа развития – 1. **Начальный этап** (8-10 вв.), 2. **Этап становления и практики** (11-14 вв.), 3. **Этап практики и завершения** (15-17 вв.). В литературном (письменном) среднеармянском языке выделяют три этапа – 1. **Этап зарождения и становления** (10-11 вв.), 2. **Этап практики и развития** (12-13 вв.), 3. **Этап практики и завершения** (14-15 вв.). Как видно из приведенной классификации, устный (разговорный) среднеармянский охватывает более длительный период, чем письменный (литературный). На весь среднеармянский язык выделяется 10 веков и из них только 6 веков письменный (литературный) язык.

Ключевые слова: Цикл, среднеармянский, диалект, литературный язык, разговорный язык, Старый Армянский (Грабар), развитие языка.

Mkrtchyan Garik - A New Attempt of Periodization of Middle Armenian. - Based on the fact that in new linguistic studies it is essential to differentiate spoken and literary languages based on various contrasts between them the author tried to make a new attempt of periodization and division of sub-stages of Middle Armenian. The author concluded that it is necessary to make a differentiation of development stages of **spoken (oral) and literary (written) Middle Armenian language.** For oral-conversational Middle Armenian language is separated three development stages – 1. **Initial stage** (8-10 cc.), 2. **Formation and practice stage** (11-14 cc.), 3. **Practice and termination stage** (15-17 cc.). For literary (written) Middle Armenian language is separated three stages – 1. **Initiation and formation stage** (10-11cc.), 2. **Practice and development stage** (12-13cc.), 3. **Practice and termination stage** (14-15 cc.). As it is seen from the above classification oral (spoken) Middle Armenian covers longer period than written (literary). For the whole Middle

Armenian language, it is given 10 centuries and from these only 6 centuries cover written (literary) language.

Keywords: Period, middle Armenian, dialect, literary language, colloquial language, Old Armenian (Grabar), language development.